

PSYCHOLOGICAL-FORENSIC DIAGNOSIS IN JUVENILE CASES

Tomasz RAJTAR, Agnieszka HAŚ

Institute of Forensic Research, Krakow, Poland

Abstract

In the context of the Polish legal system, the article analyses the psychology of adolescents who commit crimes or are adjudged to have satisfied the legal formula for demoralisation. Particular attention is devoted to examining the factors that lead to disorders in normal development. This is achieved by drawing upon the findings of neuropsychology and by considering the development of identity and personality. The paper opens with an account of the evolution of approaches to the elimination, or limitation, of the negative consequences of law-breaking and norm-breaking behaviours manifested by young people. It continues with a description of the psychological diagnosis of juveniles, in which it is emphasised that the psychological and pedagogical diagnosis of social maladjustment cannot be limited to the behavioural perspective, that is, to the description of symptoms indicating incorrect behaviour and attitudes. Instead, a broad range of diagnostic methods and tests should be employed in juvenile psychological examinations. If they are to be complete, diagnoses of juveniles must also include a criminological prognosis and guidelines for rehabilitation.

Keywords

Juvenile perpetrators; Demoralisation; Risk factors; Protective factors; Psychological diagnosis.

Received 24 June 2020; accepted 28 July 2020

The consequence of a crime committed by an adult person is the application of a criminal penalty. This term refers to penalties imposed for committing crimes, which are acts that violate particular, existing legal norms in force in a given place at a given time (Ciosek, 2003). Dobrzyński (1980) specifies the criteria to be adopted to determine whether a particular behaviour can be acknowledged as criminal and therefore as warranting a criminal penalty. It must be prohibited, and to engage in it must carry the threat of a penalty. It must violate a specific legal provision in force in a given place at a given time and do so with a specific degree of social harm. According to Cieślak (1985), a criminal penalty is “a burden a state purposefully imposes on a person whose behaviour it regards as anti-social and warranting such a burden”. The criminal penalty should be commensurate with the seriousness of the crime.

The role of courts adjudicating criminal cases is to assess the responsibility of a specific person for a specific act. Different rules apply to criminal acts committed by juveniles, as the criteria of the act and its harmfulness are not of primary importance. When a person who has not yet reached the statutory age of criminal responsibility breaks the law, the event must be assessed taking account of factors affecting the developmental patterns of the individual concerned and of the factors that have combined to trigger behaviour that contravenes a norm. Cases of this kind do not follow the same course as criminal proceedings and have a different purpose. Furthermore, juveniles do not have to violate a particular article of the criminal law for the initiation of court proceedings to be justified. It is sufficient to demonstrate signs of demoralisation, a word that – in simple terms – denotes behaviours

and attitudes that are not conducive to the successful accomplishment of developmental tasks.

There are two procedural pathways for juvenile cases. If the proceedings concern a persistent disorder, the courts – and in many cases the psychiatrists, pedagogues and psychologists called as expert witnesses – face a number of extremely challenging tasks that carry a heavy burden of responsibility. Are we dealing with a passing episode of normal, healthy development or the onset of a disorder that will persist? This is an important question to ask when considering the attitudes and behaviours of juveniles who are involved in court proceedings and are the subjects of psychological reports. It is unfortunate that for some adolescents norm-breaking is not simply an episode, phase or isolated event, but a signal of incipient criminality, which then becomes woven into their lives and culminates in lawbreaking (Tyszkiewicz, 2007–2008). Adolescent instances of the violation of social and legal norms can be found in the life histories of those who knowingly break the law, including those of imprisoned recidivists. One of the profound challenges of writing psychological reports on juveniles is to establish whether we are confronted with a transitory expression of revolt integral to identity formation or with the onset of an abnormal personality with features of anti-social disorders.

Development in adolescence

When considering how to proceed with juveniles involved in court cases and investigating the reasons for their aberrant behaviour, it is worth beginning by gaining an understanding of development in adolescence. The urgent question that must be answered in the passage from childhood to adulthood is Who am I? It is associated with the development and formation of a sense of identity, which is often difficult and turbulent and requires judicious support. Failure to negotiate this phase can lead to serious difficulties in the proper fulfilment of social, family, and professional roles. Marcia (1980) defines identity as, "... an internal, self-constructed, dynamic organization of drives, abilities, beliefs, and individual history" that serves to define the place of individuals in the social world. The formation of a sense of identity rests on the following sources of self-knowledge: observation of one's own behaviour and its consequences, observation of the behaviour of others and making comparisons with them, direct feedback from others, social categorisation (in the sense of awareness of belonging to particular social groups) and insight into one's own personality.

When departing childhood and entering adolescence, teenagers experience changes produced by biological processes. This usually evokes apprehension and anxiety, which are manifested in relationships with others (Brzezińska, 2017). The results can include apathy, a lack of interest in the future, self-absorption, and focussing on activities that bring transient satisfaction and rapid benefits. Parents, guardians and teachers notice that adolescents can be disorganised, disorderly, unstructured, goalless and easily distracted. Furthermore, they change their interests and activities often. Marcia (1966) defines this as the stage of identity diffusion. The important developmental tasks facing adolescents include identity integration, achieving a stable self-image, preparing to perform adult social roles, and crystallizing their interests, habits, worldview and value systems.

This long and complicated process begins with the feeling of diffusion, which presents emotional difficulties (Bardziejewska, 2004). It is then that adolescents seek to release tension by quickly locating a reference point that will help them to define themselves. They search for ideas and for people with whom they can identify and in whom they can trust. In this way they spare themselves the effort of further questing. It is known as the stage of mirror identity or assumed identity because it is when juveniles adopt ready-made rules, principles, opinions and beliefs, including religious and political beliefs, and a worldview. They do this in an uncomplicated way with little reflection. Most importantly, though, they do it without investigating any alternatives. They tend at the same time to identify utterly and completely with these views and with the people who propound them. They usually idealise both individuals and groups. They resist change and behave with a certain rigidity.

In this period young people place a great deal of importance on expressing their choices and preferences via external attributes, such as clothes, objects, decoration of the clothes and body, and particular ways of behaving. Often, demonstrating independence and identifying with youth ideas and idols means opposing the adults around them and rejecting external value systems, norms and rules. Assuming a mirror identity is rarely satisfying so the quest is abandoned. Though disappointment ensues, it allows young people to move to the next stage of development, which is known as the moratorium (deferred) identity. During this phase of their search for their place in the world and society, young people realise that what the world has to offer them is almost unlimited.

The moratorium status is conducive to critical thinking, openness and searching. In this stage, ado-

lescents sample and test various ways of thinking and behaving, change their decisions and interests often, and are sometimes willing to engage with activities and ideologies that differ radically from each other. Though they often surprise and annoy adults, these fluctuations are necessary if young people are to make conscious choices about the courses of their lives. This period of searching is essential for them to challenge and test themselves, to define their hierarchy of values, to decide their priorities, and to set their directions for future development. In this way they are able to lay the foundations for constructing a self-image and a sense of their own value. Having passed through moratorium, adolescents have the opportunity to move to the stage of identity achievement, in which they commit to who they want to be and what they want to do in life, as well as to the set of beliefs that will guide them in the future. With the achievement of an adult identity comes the capacity to make sensible choices and to apply sustained effort to carry out plans. Research has demonstrated that identity formation takes longer than was once thought and does not end in adolescence (Bardziejewska, 2004).

Engaging in risk behaviours is one of the ways in which adolescents achieve important developmental goals and, as a consequence, achieve maturity (Jankowiak, 2017; Jankowiak, Wojtynkiewicz, 2018). Risk behaviours can be defined as actions taken in adolescence to overcome developmental challenges. They are chosen depending on the resources available to an individual and the way they have coped with the challenges of earlier stages of life. Risk behaviours constitute a form of adaptation, but they also serve the purpose of defining oneself, one's place in the world, and one's place among peers and adults. They can therefore be understood as a type of self-creation. Jankowiak (2017) categorised the functions of risk behaviours among the young as progressive or regressive. The purpose of risk behaviours serving progressive functions lies in coping with the developmental tasks of adolescence (separation from parents, building new forms of relationships, understanding and encountering oneself, finding one's own place in a group, resetting one's relations with adults) and providing answers to the fundamental question of identity. Despite the hazards they present, they are an expression of the developmental patterns of young people.

Risk behaviours serving regressive functions are motivated by the problems, traumas and developmental deficits that adolescents carry with them into a new stage of life in which new challenges await them. In engaging in risk behaviours, young people are attempting to cope with the past in the face of the

developmental changes of the present. When this is the motivation for risk behaviour, they are drawing ever closer to the realm of psychopathology. It is for this reason that when evaluating the exact and actual behaviours of adolescents, and when deciding the optimum interventions, it is insufficient only to state, for example, that an instance of lawbreaking has occurred. Instead it is necessary to establish the cause of the event, and to explain its circumstances and mechanism. Bonino, Cattelino and Ciairano (2005) stress that all of the actions of young people, including those that are unsafe, risky or unhealthy, perform a specific function and can serve the achievement of personal developmental goals. The functions of risk behaviours can be assigned to two categories. The first concerns the development of identity and includes: manifesting behaviours that signify adulthood, acquiring and affirming independence, experimenting, transgression, exploring sensations, developing a sense of control when in dangerous situations, coping with problems and fleeing from reality. The second concerns participation in social life and therefore communication with peers, cooperation and emotional understanding, forming bonds with peers, imitation, rivalry, and opposition to, and differentiation from, parents.

When they are in the process of developing an integrated identity, adolescents may adopt a negative identity in an attempt to liberate themselves from social influences and emphasise their independence (Hejmanowski, 2004). This emerges as a result of temporary identification with behaviours and attitudes that are regarded in a given society as damaging and undesirable. In the main, the behaviours that contradict the established role models and values involve the ostentatious display – often wildly exaggerated – of radical outlooks (including through external symbols, such as clothing, hairstyles and image), neglecting school work, playing truant, experimenting with alcohol and drugs, taking risks and acting provocatively, hooliganism and committing petty offences. Paradoxically, and so long as they remain an impermanent episode in the transition to an adult psychosocial identity, these bad behaviours play an important role in the formation of an adult identity. They can also act to overcome diffusion and offer a pathway to recovering a sense of cohesion (Hejmanowski, 2004).

The temporary adoption of a negative identity fosters the development of tolerance and a readiness to accept people who display a variety of attitudes and behaviours. It is also conducive to the acquisition of a mature attitude to legal and moral norms because it offers the opportunity to examine them with a certain detachment. Yet if negative identity is to be transient

and benefit development it is necessary for parents, teachers and representatives of the justice system to act with skill and restraint. For as Hejmanowski (2004) contends, the consolidation and persistence of a negative identity and the adoption of a role that is inconsistent with prevailing norms and laws are given the most powerful boost when sanctions applied to juveniles are too drastic and too far reaching. To resort immediately to expulsion or to the law can lead to stigmatisation and a bad name, which a young person of fragile identity cannot cope with. In no way, though, should this be understood as an appeal for lenience and the acceptance of all manifestations of rebellion and protest: negative behaviours and attitudes cannot simply be dismissed. The firmness and consistency of adults, and clear rules, can help adolescents survive this difficult period and protect them from the dire and irreversible consequences of behaviour that is too reckless or dangerous. Alongside diagnosing and assessing each norm-breaking behaviour in terms of an adolescent's current growth phase, the essence lies in adequate and judicious intervention.

Adolescence and brain development

The view that the biological changes adolescents must face trigger complex mechanisms associated with self-image, self-esteem, and the formation of identity and personality, which is widespread in developmental psychology, has been modified in recent years. Thanks to progress in medicine and neurology, and especially to advanced brain imaging, new means to explain the behaviour of adolescents are now available. Imaging of both the structure and function of the brains of people of various ages makes it possible to capture and describe the dynamic of development and relate it to the attitudes observed in adolescents.

In the 1990s, Jay Giedd and his team (1999) began conducting experiments that involved scanning the brains of children, adolescents and adults. Magnetic resonance imaging of the brain was performed on each participant every two years. In all, the experiments lasted for more than twenty years. It was found that in adolescence the volume of cortical grey matter falls while that of cortical white matter increases. Mills et al. (2016) confirmed that the volume of grey matter in the cerebral cortex increases in childhood, reaches its highest value at the end of this growth stage, and then falls during adolescence. The greatest reduction in grey matter was noted in the prefrontal cortex, which is engaged in a number of cognitive functions, such as decision-making, planning, self-control, social inter-

action, and self-awareness. The different areas of the brain develop at different rates and achieve maturity at different ages, which is related to numerous individual and environmental factors. The quantity of grey and white matter then stabilises and remains relatively constant for several decades. Research has found that in the majority of cases the brain continues to develop until the end of the fortieth year of life, which is much later than stated in earlier theories (Blakemore, 2019). The conclusion to be drawn from these findings can be encapsulated in the statement that there are no grounds for expecting adolescents to make decisions, assessments and choices that are fully adult and rational.

The number of synapses in the prefrontal cortex rises linearly in childhood, after which it falls linearly. As childhood ends, a mechanism that eliminates excess synapses – known as synaptic pruning – is set in motion. Connections that are not needed are removed, while those still in use are strengthened. With age, synapses created in childhood that do not become specialised processors of specific impulses prove unnecessary. In the period that begins in late childhood and continues during adolescence, the presence of an excess of synapses reduces the efficiency of various processes and the brain requires reorganisation. It is only later that synaptic connections are formed into efficient networks organised to cope with complex and specialised functions (Blakemore, 2019).

Steinberg (2010), who takes account of the working of the limbic system in the brain, which is the area responsible for feeling the satisfaction occasioned by risk, is one of the scholars to have drawn upon neuroscience to explain the increase in risk behaviour in adolescence. He reports that, though the limbic system in adolescents is already mature and reactive to satisfaction, the prefrontal cortex, which is responsible, *inter alia*, for response inhibition, self-control, and constraining dangerous actions, is not yet mature and will continue to develop at least into early adulthood. There is thus a disparity, known as a developmental mismatch, in the maturity and effectiveness of these two areas. With their mature prefrontal cortices, adults generally cope much more effectively with restraining themselves from actions that – though potentially pleasurable and exciting – are also risky.

Engaging in risk behaviour, as the term suggests, entails the potential for failure. Risk behaviour is also accompanied by contrasting emotions, such as regret or relief. Because they require consideration of alternatives, or reflecting on what could have happened as the consequence of a decision but did not, they are known as counterfactual emotions. When a person is in a situation that requires a choice, they predict what

could happen and, based on experience, attempt to select the alternative that allows regret and disappointment to be avoided (Blakemore, 2019). Baird (2004) suggests that in adolescence the capacity for counterfactual thinking on the outcomes of decisions is still developing. This means that adolescents compare the potential consequences of present decisions with those of earlier decisions, including the attendant emotions, less often. During maturation they also display a greater tendency than adults to pursue instant gratification, which encourages risk taking. It is only as impulse control gradually improves in transit from childhood to early adulthood that the inclination to choose immediate rewards becomes less urgent (Scheres et al., 2006).

Steinberg (2009) calls for the findings on the adolescent brain to be taken into account in court cases involving this age group. The first reason to treat adolescents differently from adults is that their brains are still developing and are more likely to change. The second is that it is an axiom of development that adolescents act on impulse and engage in risk behaviours more often – especially when they are among their peers. Moffitt (1993) adds that the brains of those who are maturing are malleable, and that the majority of adolescents who violate norms and break the law cease to do so once they have reached adulthood.

Engaging in risk behaviours is usually judged negatively as an expression of immaturity and impulsiveness. Yet there are interesting studies that have indicated a relationship between taking risks in adolescence and professional successes in adulthood. It was shown in longitudinal studies done in Sweden, which, beginning from the age of ten, covered more than thirty years in the lives of approximately one-thousand people, that rule breaking in adolescence (going out in the evening without permission, copying in exams, drinking and petty theft) was associated in adult males with a career in business. According to one of the explanatory hypotheses, a certain degree of risk taking can bring adaptive benefits (Knoll, Magis-Weinberg, Speekenbrink, Blakemore, 2015).

Juveniles in the Polish legal system

A framework of four postulates for guiding initiatives to address the prevention of juvenile delinquency was elaborated at the United Nations Congress on Crime held in 1955 in Geneva. It was stated that the authority dealing with juvenile cases cannot be a criminal court (a departure from the practice of assessing the behaviour of juveniles based on the criterion of the

act committed and of culpability was proposed). A proposal was also made to take as individual an approach as possible to juveniles (the aim of the proceedings must not be to punish, but to change the attitude of the person, and that can depend on numerous, unique circumstances). Furthermore, no date should be set in advance for the withdrawal of measures applied in respect of juveniles, which should be withdrawn only when their intended purpose has been achieved. The measures should also be modified according to the particular situation and needs (Strzembosz, 1985; Grzeškowiak, 1986). These recommendations were linked to questions associated with an attempt by the legislators of various countries to specify an age limit below which a person committing an act prohibited in law could not be brought before a criminal court.

Two parallel schools of thought obtained in the approach to juveniles (Stanowska, Walczak-Żochowska, Wierzbowski, 1983). The first, which might be termed the defensive or protective school, was focussed on shielding society from the criminality and social pathology of children and adolescents. The second, which stressed care and education, was more compatible with the new postulates. It entailed the elaboration of legal constructs that would enable the care and education of juveniles manifesting various forms and degrees of social maladjustment. The introduction of advance intervention to deal with adolescents at risk of crime and pathology became an important issue in attempts to change the philosophy of dealing with young people. Because spheres important for their proper functioning become disturbed, and because this is often caused by external factors over which they have almost no control, the principle was adopted that socially maladjusted adolescents should first and foremost be helped. This is the direction also taken in Poland, where the approach to adolescents manifesting behaviour that diverges from the accepted norms gradually changed. One aspect of this was the writing and publication of a series of draft provisions. Those of 1950–1956 were repressive and retributive and those of 1950–1980 incorporated non-repressive responses to manifestations of demoralisation and valued the role of prevention. The final version of the postulates, which was enclosed in an act that took the line elaborated by the education and rehabilitation school, appeared in 1980–1982 (Harasimiak, 2001).

The Juvenile Procedure Act was put into effect on 26 October 1982 and remains in force (Journal of Laws, No 35, Item 228). Its provisions are applied to preventing and combating demoralisation (with respect to people under the age of eighteen) to procedure in cases of punishable acts (with respect to people between the

ages of thirteen and seventeen who have committed such an act) and to the enforcement of educational or corrective measures (in respect of people to whom such measures have been applied, but for no longer than until they have reached the age of twenty-one). According to the Juvenile Procedure Act, therefore, a juvenile is a person who has not yet reached the age of eighteen. In turn, in proceedings concerning punishable acts, a juvenile is defined as a person who has committed such an act between the ages of thirteen and seventeen. In enforcement proceedings, however, the age limit is twenty-one years. A fourth, distinct category to which the concept of juvenility refers can be identified. In this understanding, juveniles are people who have reached the age of fifteen and who have committed one of the serious crimes contained in the Criminal Code. Before applying the principles of responsibility that are binding for adults it is necessary to take into consideration the circumstances of the act as well as the characteristics and level of development of the perpetrator.

The upper age limit of juvenility was set according to the type of proceedings: seventeen years for a punishable act, eighteen years for demoralisation, and twenty-one years for the application of measures. A lower limit was set only with reference to a punishable act (thirteen years) and to the grave crimes set out in the Criminal Code (fifteen years). In the case of demoralisation, the legislator did not set a lower age limit, which left open the option of intervening and applying preventive measures when the first worrying signs appear. Yet if we accept that – in general terms – demoralisation involves the rejection of, or failure to observe, fundamental moral norms, it is necessary to assume that it must be preceded by a lengthy (successful or unsuccessful) period of “moralisation”, that is, a period of acquiring norms and learning to distinguish good acts from bad. It is for this reason that it is difficult to speak of demoralisation in the case of younger children, whose cognitive development, capacity to take decisions or ability to control their own behaviour are not yet sufficiently formed (Harasimiak, 2001).

The concept of demoralisation appears in article ten of the Juvenile Procedure Act, which treats that the family court can decide to place a juvenile who has committed a punishable act in a corrective institution if the decision is supported by a high level of demoralisation in the perpetrator – especially where other educational measures prove ineffective or do not promise the rehabilitation of the juvenile. The Juvenile Procedure Act does not, however, define demoralisation: article four simply enumerates “circumstances indicating the demoralisation of a juvenile”, such as

violation of the principles of social coexistence, committing a prohibited act, persistent evasion of compulsory schooling or vocational training, use of alcohol or other substances with the purpose of becoming intoxicated, prostitution, vagrancy, or belonging to criminal groups.

While there are clear criteria for the involvement of the court in proceedings concerning prohibited acts committed by juveniles, matters are more complex where demoralisation is concerned. The Juvenile Procedure Act itself does not distinguish people who are demoralised, people who are at risk of demoralisation and people in whom there is no risk of demoralisation. Furthermore, it is often the case in practice that legal knowledge and experience are insufficient to assess the causes, symptoms and intensity of demoralisation.

The Juvenile Procedure Act (as amended in 2000) provides for a variety of measures that can be applied in juvenile cases. By definition, educational measures are devoid of repressive elements. They can be applied for an unspecified period of time in respect of juveniles displaying signs of demoralisation or committing punishable acts. The good of the child should be the foremost concern when deciding to apply measures of this kind. Measures can be combined to run concurrently and can be withdrawn when the rehabilitative aims have been achieved or when the juvenile reaches the age of twenty-one. The educational measures most often applied include a caution, placing adolescents in the charge of parents or a guardian, probation, placement in an open probation centre, or placement in a youth education centre (also open). Educational and therapeutic measures can be applied when juveniles commit punishable acts, when they are diagnosed with intellectual disability, when they are diagnosed with a mental illness or other disturbances of mental functioning, and when they are addicted to alcohol or narcotics. In turn corrective measures (placement in a corrective unit or institution) can be applied when the following conditions are satisfied: the juvenile has committed a serious punishable act, the juvenile has reached the age of thirteen, there is a high level of demoralisation, specific circumstances and characteristics apply to the act, or measures applied earlier have proved ineffective. If rehabilitation is highly unlikely to succeed, juveniles who have never had any measures applied to them can also be placed in a corrective institution or unit. A further option is mediation, which is intended – by bringing about a settlement or reconciliation between victim and offender – to serve as an alternative means of resolving the problems arising from the commission of prohibited acts.

Proposals expressing the need to revise the legal provisions for, and the approach to, juvenile criminality and demoralisation have been appearing throughout the almost forty years that the act has been in force. Those favouring a more repressive approach have supported their arguments by drawing attention to trends in evidence when they made them, such as an increase in the number and brutality of crimes and their commission by ever younger perpetrators. They also reminded their audiences that young people were maturing at an earlier age, were becoming independent at an earlier age, and were becoming aware that they possessed their own rights at an earlier age. By way of contrast, the general trend of the second school of thought was to stress the role of juvenile perpetrators in coming to understand the harm they do and becoming involved, as far as possible, in reparation and mediation.

The most recent version of a draft bill on juveniles, which was published by the Ministry of Justice on 8 March 2019, provides that proceedings in cases of demoralisation can be conducted against people who have reached the age of ten, but not of majority, that proceedings in cases concerning punishable acts can be conducted against people who have reached the age of thirteen but are not yet seventeen years of age, and that educational, therapeutic, and corrective measures can be executed in respect of people for whom such measures have been adjudicated, but cannot continue beyond the twenty-first birthday of the person concerned. It was stated in the commentaries on the draft bill that setting ten as the lower age limit in demoralisation proceedings rests on the findings of developmental psychology, which considers this the age at which children internalise moral and social norms. It would appear pointless to conduct demoralisation proceedings against people not yet old enough to fully comprehend the norms involved. Yet the intervention of state bodies in the course of a disturbed upbringing and education to advance children to a higher level of moral development does, of course, depend on a number of factors, including family environment. To set a lower limit of juvenility protects the youngest children from the stigmatisation inevitably associated with bringing proceedings focussed on a juvenile. Where necessary, however, there remains recourse to the care and protective measures provided for in the Family and Guardianship Code.

Having in mind the aim of achieving beneficial changes in their personality and behaviour and, where necessary and taking the broader interests of society into account, with the intention that the obligations of parents and guardians to them be properly met, the

above draft bill states that it is necessary in juvenile proceedings to be guided first of all by the good of the child. Juvenile proceedings take note of personal characteristics and background, that is, of age, health, level of mental development, level of physical development, character, family situation, upbringing, education, environment, the causes of demoralisation, the degree of demoralisation, and the manner and circumstances in which the particular punishable act was committed.

The draft bill does not define demoralisation, and the commentary justifies the decision not to do so by stating that the concept "... is now, thanks to more than thirty-five years of applying the provisions of the Juvenile Procedure Act, understood in a uniform manner that raises no doubts either of doctrine or case law. The introduction of a new, legal definition of demoralisation can thus be avoided. The body of work elaborated in the literature will act as a comprehensive resource ensuring that judges too are in no doubt about what behaviours constitute manifestations of demoralisation – without an unnecessary narrowing of the understanding of the term". Yet for expert witnesses – especially psychologists and pedagogues – the need to define demoralisation does indeed exist. The proliferation of concepts of demoralisation in the social sciences means that even in discussions between specialists in a single field there is no unanimity as to its definition. Still greater difficulties can arise in exchanges between, for example, a lawyer and a psychologist.

Compiling psychological reports in juvenile cases

The Juvenile Procedure Act states that the family court shall request a report that requires specialist pedagogical, psychological or medical knowledge, as well as guidance on follow-up measures or interventions, where this is necessary to obtain a comprehensive personality diagnosis (including an assessment of demoralisation) of a person against whom a case is being conducted. This obligation also exists prior to issuing a decision to place a juvenile in a secure setting, such as a youth education centre or a corrective institution. Psychological reports written in juvenile cases address three issues: diagnosis of the degree of demoralisation, criminological prognosis and guidelines for rehabilitation. The research tools most often employed when writing a report are those that assess variables of personality and temperament, the intensity of various forms of aggression, locus of control, social attitudes, and social skills and competences.

Projective tests, and an interview and observation, are also employed.

What is first required, though, is a psychological, and more precise, definition of the meaning of the term demoralisation, of which there is not only no complete and unequivocal definition in the Juvenile Procedure Act, but also none in jurisprudence in general. Any number of attempts to provide one have been made in the fields of psychology, pedagogy, sociology and medicine. A concept that often appears in these disciplines is social maladjustment. Attempted definitions of demoralisation refer to disorders in the relationship between the individual and society, which often take the form of conflict or of behaviours that violate prevailing norms. Psychology stresses the importance of the role of intra-psychic mechanisms, and disorders associated with the structure and functioning of the developing personality, which lead to disturbances in the relationship between the individual and the environment. It is important to note that social maladjustment can be said to be present only when the factors that cause the disorder have the effect of making it difficult or impossible to function among other people.

Yet the detection of disorders of mental development does not in itself constitute grounds for stating the presence or absence of demoralisation. Here it is worth recalling that it is necessary to treat auto-aggressive or auto-destructive behaviours that initially only harm the individual, and do not have a direct effect on social functioning, as symptoms of maladjustment. Nevertheless, it cannot be denied that the different dimensions in which a person functions (individual and social, and cognitive and emotional, for example) are closely linked, so that it is often only a matter of time before disorders pass from one dimension to another. It is for this reason that problems that do not bear the hallmarks of a violation of the law or satisfy the statutory criteria of demoralisation can, from the psychological point of view, be treated as potential causes of social maladjustment that require intervention, assistance and correction. It would appear very important, therefore, to continuously seek new diagnostic methods and to perfect existing ones – especially where this concerns detecting the first, worrying signs of the onset of social maladjustment.

The intensity of social maladjustment can be assessed by reference to the symptoms displayed or to the mechanisms responsible for incorrect mental development. The former method is undoubtedly easier because almost anyone would be capable of assessing which behaviours are consistent, and which inconsistent, with universally prevailing norms and principles. Yet to pursue it would be to take a shortcut that is un-

acceptable where reliable and complete diagnoses of juveniles are at stake. As already stated in this section, the criterion of the act should not be the most important factor when dealing with juveniles. More difficulties are presented by the second method, which entails establishing who (an individual, society, friends, colleagues) or what (developmental conditions, finding oneself in a dangerous situation) is really responsible for specific behaviours, and determining the severity of the problems that appear. A more complete diagnosis can only be based on a deeper analysis of the mechanisms guiding a person's behaviour. Though it is more time-consuming and can be conducted only by specialists, it includes a far greater number of evaluation criteria and analyses many more variables. It would seem that the best answer is to combine both approaches so that they are complementary, and to treat evaluation of symptoms as a preliminary to in-depth diagnosis. In this respect, it is a very good idea to employ a variety of straightforward tools that are based on a structured assessment of observable or easily determined signs of the behaviours and attitudes of young people. This can serve as an intermediate stage of diagnosis connecting both of the above-mentioned ways of determining the severity of social maladjustment. Worldwide, the evaluation of what are known as risk factors is gaining ever more popularity among the psychologists, pedagogues and carers involved in addressing juvenile social maladjustment. Evaluation of this kind also makes it possible to assess the effectiveness of action taken in enforcement proceedings.

Psychological-pedagogical diagnoses of social maladjustment cannot be confined to the behavioural level, that is, to a description of the signs that indicate abnormality. To identify all of the relevant conditions influencing the appearance and consolidation of dysfunctional behaviours in juveniles it is vitally important to take account of a broad psychological and aetiological diagnosis (Stanik, 2007). This will mean a case study composed of partial diagnoses of different elements of the lives of juveniles that, in the final stage of inquiry, are synthesised to describe their psychological life situations. An additional factor to consider in a diagnosis of this kind is interactionism, which posits that the various segments of young people's psychological, pedagogical and social reality act on each other to form numerous, interdependent feedback loops. They do not, however, constitute a criminogenic chain as it is traditionally understood. Stanik (2007) gives the example of the interdependence between the conditions of care, upbringing and education in the family and the participation of juveniles in maladaptive groups or subcultures. Under the influ-

ence of unsatisfactory conditions in the family, juveniles can find themselves drawn towards people who are not exemplars of desirable standards of behaviour or morality. The loop continues when this feeds back into poorer functioning in the family and at school. This methodological approach leads to a situation in which the manifestations of social maladjustment and asociality being diagnosed can – depending on the assumptions made – be treated as explanatory variables or as explained variables. From the point of view of diagnosis, symptoms such as aggressiveness, drinking alcohol, and running away from home, which concern the influence of the conditions of care, upbringing and education in the family on the social maladjustment of juveniles, constitute empirical indicators. Yet those very same symptoms can be treated as explanatory variables for manifestations of social maladjustment, such as committing acts of violence in school, extorting money or other goods from peers, or playing truant (Stanik, 2007).

The diagnosed variables that correlate with social maladjustment should be treated not as the sum of the individual causal correlates that bring about specific results, but as a psychosocial mechanism that determines the style of life of juveniles. In his passages on methodology, Stanik (2007) proposes reference to a conceptual construct of style of life understood as a set of everyday, observable behaviours specific to a given individual at a given time, to which is also added the set of values that guides the actions of an individual and results from independent choices. In this reading, style of life is composed of scripts, that is, of habitual sequences of actions. In more precise terms, these scripts are cognitive schemata that are the mental representation of events and actions, or of series of events and actions. They constitute both a cognitive structure, which allows events to be understood and remembered, and an executive structure, containing ready-made patterns of action. Cognitive schemata are highly significant in diagnosis because they make it possible to reveal the extent to which juveniles' perceptions of their obligations and tasks, and of the social and institutional relations that surround them (such as those associated with school), are incorrect and asocial (Stanik, 2007). The final diagnosis of social maladjustment should take account of both the asocial and pro-social scripts that create the style of life particular to a juvenile. The justification for evaluating a broad range of behavioural and personal variables in diagnosis is that it draws attention to the areas of activity that are significant for development and relevant to the phase of adolescence:

- Manifestations of maladjustment, demoralisation and asociality, such as aggressiveness, hostility, lack of responsibility, recklessness, thoughtlessness, instances of running away from home, playing truant, vagrancy, committing petty offences (incl. the types of offences committed), self-harming, conflict with peers and adults, drinking alcohol, taking drugs, and irresponsible or unsafe sexual behaviour;
- The functioning of juveniles in the family. Achievements in the family and school environments, including cultural activities outside school, such as interests and hobbies. Taking part in group activities with peers and/or with subculture groups (with account taken of the aims, values and norms of the group), use of free time;
- Work (including people who are only doing casual work), the type of work, how the money is earned (legally or illegally; type of employment contract, working in the legal, grey or black economy), amount of time devoted to paid work;
- Consumption of goods and services (sensible management of money);
- Maintenance of personal hygiene (cleanliness, neatness, behaviour associated with remaining fit and in good health);
- Clothing (presentable and adequate to season, needs and fashions or not presentable and inadequate to season, needs and fashions; exaggerated attention to fashion or exaggerated denial of it);
- Rhythm of life (amount of time devoted to study, relaxing, doing homework or pursuing interests and hobbies);
- Psychological state (satisfied with self and life, life orientation, aspirations, people are the most important thing in life, support available, mental resilience, plans for working or professional life, plans for starting a family).

The above outline makes it possible to describe and name the style of life characteristic for a particular juvenile. In this way, diagnosticians can incorporate personal information and information on behaviour into diagnoses. This approach makes it possible to show the significance of the different variables active in the unfolding and perpetuation of juveniles' maladjusted styles of life, which is the mechanism responsible for their degree of demoralisation and their increased risk of committing crimes.

The model the Institute of Forensic Research employs in report-writing for juvenile cases takes full account of the complexity and multidimensionality of the psychological diagnosis applicable to them. Once they have received a commission containing questions to answer and problems to investigate, the first task of

the team of expert witnesses is to translate the legal issue into the language of contemporary psychology. It then makes a thorough examination of all of the available material and, if it is found to be insufficient, asks the commissioning body to supplement it. Now that it is in possession of preliminary knowledge of the case (including the circumstances in which the proceedings have been instigated, possible health problems, information on the family and the home environment, relationships with peers, possible previous contacts with the justice system, and the effectiveness or otherwise of measures applied previously) the team of expert witnesses begins planning the assessment, that is, establishing who should take part in it. It is obvious, of course, that the juvenile in question will attend. But it is also almost always necessary to invite the parents and/or the present guardians (foster parents, carers or a pedagogue from an institution). One of the aims of this is to obtain or supplement information for the case files on the life history and current situation of the juvenile, which will include an account of the full spectrum of causes and manifestations of the given instance of social maladjustment (Czeredeczek, Gierowski, Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2017). The preparations also involve selecting a place, date and time, and determining the scope of the diagnostic methods, techniques and tools to be applied.

The following points are covered in interviews with juveniles and their guardians:

- An attempt to establish or exclude biological deficits (genetic factors, traumas, congenital disorders, and disorders that have arisen in the course of life causing damage to the nervous system and impaired functioning in various areas);
- An assessment of the home and family environment (in terms of meeting the developmental needs of the child, possible neglect and abuse by the guardians or others, behaviour patterns, addictions and other anomalies in the family, an evaluation of the environment for education and upbringing, and of the emotional bonds with parents and other loved ones or of the attitudes to bringing up children held by the guardians);
- Education (successes and failures, learning difficulties, and difficulty integrating at educational institutions);
- The influence of peers on the functioning of the juvenile (relationships with peers, behaviour patterns in the peer environment, possible interpersonal conflicts and ways of resolving them, rejection by peers, perpetrating or being a victim of peer violence, people the juvenile can respect and emulate, ways of gaining acceptance, the need to stand out

from the crowd, possible contact with demoralised peers, relationships with teachers, and attitude to learning and duties);

- A description and assessment of the development of the juvenile (identity and personality formation, self-esteem, self-image, self-control, value system, life plans, resilience in the face of failure, and ways of coping with frustration and problems);
- Manifestations of maladjustment in the life history of a juvenile (intensity of maladaptive behaviours, attitude to these behaviours, and ways of responding to attempts at correction and assistance);
- Possession of psychological and social resources.

Assessing a juvenile involves observation, an interview, a psychological conversation, and tests of the following: the level of cognitive development and its possible deficits, self-image, a considered system of values, an understanding of legal and moral norms and of the consequences of one's own behaviour, the capacity to plan, the capacity to envisage and defer gratification, control of drives and emotions, level of emotional and moral development, hierarchy of needs, and social relations. Another of the aims of the assessment is to establish whether it is necessary to broaden the scope of diagnosis to include psychiatric or neurological tests.

A broad repertoire of diagnostic tests and methods are employed in psychological examinations of juveniles. They include non-specific tests of the developing personality and possible disorders in this area, specific tests to investigate selected mental processes (intellectual capacities, level of anxiety, level of aggressiveness, and scales of temperament, for example), questionnaires to evaluate risk factors and protective factors (associated with estimation of the probability of the occurrence of particular disorders in the future), open techniques (based on drawing and storytelling, for example) and projective techniques (using ambiguous material).

Answering the questions of the court fully and responsibly is only possible by performing all of these elements of diagnosis in combination. An evaluation of the causes and manifestations of demoralisation makes it possible to give a credible account of the present stage of growth of the juvenile and any associated difficulties that may arise. Yet to cease our enquiries at this stage is not enough, and nor will it satisfy the court. A full diagnosis of a juvenile must include a criminological prognosis, that is, an indication of the most probable directions of development of existing disorders and abnormalities. It is necessary to state whether they are gaining in intensity, whether they are transient, or whether they are already so deep-

ly implanted that correcting them will require complex rehabilitative interventions. It is also extremely important to indicate the juvenile's strengths and all of the factors in their favour, as well as those in the favour of the people from the juvenile's environment who could be enlisted to assist in corrective interventions. To be restricted to what is known as negative diagnosis, without analysing the resources on which hope for help could be based, is a serious error. The final stage in the work of the team of expert witnesses is the formulation of rehabilitative guidelines that take account of all of the circumstances above. These should be enclosed, in concise form, in the report's conclusion.

References

- Baird, A. A., Fugelsang, J. A. (2004). The emergence of consequential thought: evidence from neuroscience *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences*, 359(1451), 1797–1804.
- Bardziejewska, M. (2004). Okres dorastania – szanse rozwoju. *Remedium*, 11(129), 4–5.
- Bonino, S., Cattellino, E., Ciairano, S. (2005). *Adolescents and risk. Behavior, functions, and protective factors*. Milan: Springer Verlag.
- Blakemore, S-J. (2019). *Wynaleźć siebie. Sekretne życie mózgu nastolatka*. Warszawa: Wydawnictwo Mamania.
- Brzezińska, A. I. (2017). *Tożsamość u progu dorosłości. Wizerunek uczniów szkół ponadgimnazjalnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Brzezińska, A. I., Czub, T., Hejmanowski, S., Rękosiewicz, M., Kaczan, R., Piotrkowski, K. (2012). Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości. *Kultura i Edukacja*, 3(89), 23–50.
- Cieślak, M. (1985). *Wstęp do nauki polskiego prawa karnego*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Ciosek, M. (2003). *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa: LexisNexis.
- Czerederecka, A., Gierowski, J., Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Wach, E. (2017). Przedmiot i zakres ekspertyzy psychologicznej. (In) M. Kała, D. Wilk, J. Wójcikiewicz (Eds.), *Ekspertyza sądowa. Zagadnienia wybrane* (pp. 804–823). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Dobrzyński, A. (1980). *W kręgu prawa karnego*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Giedd, J. N., Blumenthal, J., Jeffries, N. O., Castellanos, F. X., Liu, H., Zijdenbos, A., Rapaport, J. L. (1999). Brain development during childhood and adolescence: A longitudinal MRI study. *Nature Neuroscience*, 2(10), 861–863.
- Grześkowiak, A. (1986). *Postępowanie w sprawach nieletnich*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Harasimiak, G. (2001). *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*. Szczecin: Szczecińskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Otonianum”.
- Hejmanowski, S. (2004). Okres dorastania – zagrożenia rozwoju. *Remedium*, 1(131), 4–5.
- Jankowiak, B. (2017). *Zachowania ryzykowne młodzieży. Studium teoretyczno-empiryczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Jankowiak, B., Wojtynkiewicz, E. (2018). Kształtowanie się tożsamości w okresie adolescencji a podejmowanie zachowań ryzykownych w obszarze używania alkoholu przez młodzież. *Studia Edukacyjne*, 48, 169–185.
- Knoll, L., Magis-Weinberg, L., Speekenbrink, M., Blakemore, S-J. (2015). Social influence on risk perception during adolescence. *Psychological Science*, 26(5), 583–592.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego – identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. (In) J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: John Wiley and Sons.
- Mills, K. L., Goddings, A. L., Herting, M. M., Meuwese, R., Blakemore, S-J., Crone, E. A., Tamnes C. K. (2016). Structural brain development between childhood and adulthood: convergence across four longitudinal samples. *NeuroImage*, 141, 273–281.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behaviour: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
- Scheres, A., Dijkstra, M., Ainslie, E., Balkan, J., Reynolds, B., Sonuga-Barke, E., Castellanos, F. X. (2006). Temporal and probabilistic discounting of rewards in children and adolescents: effects of age and ADHD symptoms. *Neuropsychologia*, 44(11), 2092–2103. Retrieved August 11, 2020 from: <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2005.10.012>.
- Stanik, J. M. (2007). Diagnozowanie niedostosowania społecznego i asocjalności. (In) B. Urban, J. M. Stanik (Eds.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 1 (pp. 168–202). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stanowska, M., Walczak-Żochowska, A., Wierzbowski, K. (1983). Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi. *Państwo i Prawo*, 6, 52–64.
- Steinberg, L. (2010). A dual systems model of adolescent risk taking. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 216–224.
- Steinberg, L. (2009). Should the science of adolescent brain development inform public policy? *American Psychologist*, 64(8), 739–750.
- Strzembosz, A. (1985). *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

28. Tyszkiewicz, L. (2007–2008). Kryminogeneza i sposoby jej badania. *Archiwum Kryminologii*, 29–30, 216–225.
29. Ustawa o nieletnich. Projekt z dnia 08 marca 2019 r. Retrieved August 8, 2020 from: <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12321373/12577437/12577438/dokument385846.pdf>.
30. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (1982). *Dziennik Ustaw*, 35, 228.
31. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (2000). *Dziennik Ustaw*, 91, 1010.
32. Uzasadnienie projektu Ustawy o nieletnich z dnia 8 marca 2019 r. Retrieved August 11, 2020 from: https://prawo.vulcan.edu.pl/data/projekty/190308_nieletni_uz.pdf.

Corresponding author

dr Tomasz Rajtar
Institute of Forensic Research
ul. Westerplatte 9
PL 31-033 Kraków
e-mail: trajtar@ies.krakow.pl

SPECYFIKA DIAGNOZY SĄDOWO-PSYCHOLOGICZNEJ W SPRAWACH DOTYCZĄCYCH NIELETNICH

Konsekwencją przestępstwa dokonanego przez osobę dorosłą jest zastosowanie kary kryminalnej. Termin ten odnosi się do kar wymierzanych za popełnione przestępstwa, czyli czyny, które naruszają określone, istniejące i obowiązujące w danym miejscu i czasie normy prawne (Ciosek, 2003). Dobrzyński (1980) podaje kryteria, które należy przyjąć, aby określone zachowanie uznać za przestępcze, a tym samym zasługujące na karę kryminalną. Zachowanie takie musi być zabronione, a jego popełnienie zagrożone karą. Dokonany czyn musi naruszać konkretny i obowiązujący w danym miejscu i czasie przepis prawa, a dodatkowo posiadać określony stopień szkodliwości społecznej. Według Cieślaka (1985) kara kryminalna to „celowa dolegliwość stosowana przez władzę państwową wobec człowieka z powodu jego zachowania uznanego przez tę władzę za społecznie naganne i zasługujące na taką dolegliwość”. Wymiar kary kryminalnej winien być współmierny do wagi przestępstwa. Rolą sądu orzekającego w sprawach karnych jest ocena odpowiedzialności konkretnej osoby za konkretny czyn. W przypadku czynów karalnych dokonywanych przez nieletnich zastosowanie mają odmienne zasady, bowiem kryterium czynu i jego szkodliwości nie ma pierwszoplanowego znaczenia. Zdarzenie, w którym dochodzi do złamania prawa przez osobę, która nie osiągnęła ustawowo określonego wieku odpowiedzialności karnej, musi być oceniane z uwzględnieniem prawidłowości rozwojowych oraz wszystkich czynników, które uruchomiły mechanizm zachowania sprzecznego z normą. Proces sądowy w takim przypadku ma z założenia inny cel i przebieg niż postępowanie karne. Dodatkowo osoba nieletnia nie musi naruszyć konkretnego artykułu kodeksu karnego, aby uzasadnione było rozpoczęcie postępowania sądowego. Wystarczającą okolicznością jest stwierdzenie przejawów demoralizacji, czyli w uproszczeniu zachowań i postaw sprzecznych z zadaniami rozwojowymi nastolatka. Zatem w przypadku nieletnich przewidziane są dwa tryby wszczęcia sprawy, a cel postępowania będzie nakładał na sąd, a w wielu wypadkach również na powołanych biegłych psychologów, pedagogów i psychiatrów, szczególnie trudne i odpowiedzialne zadania. Ważnym pytaniem, które należy postawić w ramach oceny postaw i zachowań nieletniego, wobec którego toczy się postępowanie sądowe oraz wykonywane są ekspertyzy psychologiczne, jest: czy mamy do czynienia z przemijającym, rozwojowo uzasadnionym epizodem czy też z początkiem trwałego zaburzenia. Niestety, nie u wszystkich nastolatków zachowania niezgodne z normami są wyłącznie niegroźnym epizodem, u niektórych bowiem stanowią początek kryminogenezy definiowanej

jako proces wpleciony w życie człowieka, którego finałem jest popełnienie czynu zabronionego (Tyszkiewicz, 2007–2008). W historii życia osób dopuszczających się świadomego łamania prawa, w tym również recydywistów penitencjarnych, odnaleźć można epizody naruszania norm społecznych i prawnych już w okresie dorastania. Jedną z podstawowych trudności diagnostycznych w przypadku opiniowania psychologicznego w sprawach nieletnich jest ustalenie, czy w danym przypadku mamy do czynienia z przemijającym przejawem buntu będącym elementem kształtowania się tożsamości czy też już z początkiem rozwoju osobowości nieprawidłowej o cechach zaburzeń dyssocjalnych.

Specyfika rozwoju w okresie dorastania

Rozważania dotyczące postępowania z nieletnimi w kontekście udziału nieletnich w postępowaniu sądowym i rozpatrywania przyczyn ich niewłaściwych zachowań warto rozpocząć od zapoznania się ze specyfiką rozwoju w okresie adolescencji.

Etap przejścia od dzieciństwa do dorosłości wiąże się z koniecznością znalezienia odpowiedzi na istotne pytanie „kim jestem?”, co związane jest z rozwojem i kształtowaniem się poczucia tożsamości. Proces ten bywa trudny i burzliwy, wymaga rozsądnego wsparcia, a jego niepowodzenie może prowadzić do poważnych trudności w prawidłowym pełnieniu ról społecznych, rodzinnych i zawodowych. Marcia (1966) definiuje tożsamość jako „wewnętrzna, stworzona przez człowieka, dynamiczną organizację popędów, zdolności, przekonań i indywidualnego doświadczenia, która służy określeniu miejsca jednostki w świecie społecznym oraz daje jej poczucie osobistej niepowtarzalności i wyjątkowości”. Źródłami wiedzy o własnej osobie, które są podstawą ukształtowania się poczucia tożsamości są: obserwacja swojego zachowania i jego konsekwencji, obserwacja zachowania innych i porównywanie się z nimi, uzyskiwanie informacji bezpośrednio od innych, kategoryzacje społeczne związane ze świadomością przynależności do określonych grup społecznych czy wgląd we własną osobowość.

Kończąc etap dzieciństwa i wkraczając w okres dorastania, nastolatek doświadcza zmian wywołanych przez procesy biologiczne, co zwykle budzi jego obawy, lęk i manifestuje się w relacjach z innymi ludźmi (Brzezińska, 2017). Efektem tego stanu może być apatia, brak zainteresowania przyszłością, koncentracja na sobie oraz na aktywnościach przynoszących satysfakcję i szybkie korzyści. Rodzice, opiekunowie i nauczyciele obserwu-

ją, że nastolatek bywa niezorganizowany, chaotyczny, łatwo się rozprasza, często zmienia zainteresowania oraz aktywność. Stan ten Marcia (1966) określa jako etap rozproszenia tożsamości. Ważnym zadaniem rozwojowym adolescenta jest zintegrowanie tożsamości, osiągnięcie stabilnego obrazu samego siebie, przygotowanie do pełnienia dojrzałych ról społecznych, skryształowanie zainteresowań, nawyków, światopoglądu i systemu wartości. Cały ten długotrwały i skomplikowany proces rozpoczyna się od poczucia rozproszenia, które jest trudne emocjonalnie (Bardziejewska, 2004). Młody człowiek w celu zredukowania napięcia stara się szybko odnaleźć jakiś punkt odniesienia, coś, co pomoże mu określić, kim jest. Szuka idei oraz ludzi, którym będzie mógł zaufać i zidentyfikować się z nimi, co zwolni go z wysiłku dalszych poszukiwań. Etap ten określany jest jako tożsamość lustrzana lub przybrana, ponieważ nastolatek przejmuje gotowe reguły postępowania, zasady, poglądy, przekonania (w tym religijne, polityczne, światopoglądowe). Czyni to w sposób uproszczony, mało refleksyjny, a co najważniejsze – bez ich sprawdzania. Jednocześnie jest skłonny do zdecydowanego i kategorycznego identyfikowania się z tymi poglądami i ich wyznawcami. Zwykle idealizuje zarówno pojedyncze osoby, jak i grupy. Broni się przed zmianami, zachowuje się w usztywniony sposób. W tym okresie młodzi ludzie przywiązują dużą wagę do manifestowania swoich wyborów i preferencji poprzez zewnętrzne atrybuty (odzież, ozdoby, przedmioty), a także określony sposób zachowania. Demonstrowanie niezależności oraz identyfikowania się z ideami i idolami młodzieżowymi przyjmuje niejednokrotnie formy sprzeciwu wobec osób dorosłych z najbliższego otoczenia oraz odrzucania oferowanego z zewnątrz systemu wartości, norm i obowiązujących zasad. Rzadko kiedy przyjęcie tożsamości lustrzanej jest satysfakcjonujące i kończy poszukiwania, ale jednocześnie to poczucie rozczarowania pozwala przejść młodemu człowiekowi na kolejny etap rozwoju określanej tożsamością moratoryjną (odroczonej). Poszukiwania swojego miejsca w otaczającej rzeczywistości wchodzi w kolejną fazę, podczas której młody człowiek dostrzega, że oferta, którą ma dla niego świat jest niemal nieograniczona. Moratorium sprzyja krytycznemu myśleniu, otwartości oraz poszukiwaniom. Adolescenci w tym stadium sprawdzają i testują różne sposoby myślenia i zachowania, często zmieniają decyzję, zainteresowania, są gotowi angażować się w czasem skrajnie różne aktywności i ideologie. Takie poczynania zwykle budzą zdziwienie i irytację dorosłych, są jednak niezbędne, aby młody człowiek mógł świadomie wybrać swoją drogę życiową. Ten okres poszukiwań jest niezbędny do określenia przez niego swojej hierarchii wartości, priorytetów, kierunków dalszego rozwoju oraz sprawdzenia samego siebie i budowania na tej podstawie obrazu własnej osoby i samooceny. Po przebyciu okresu moratorium adolescent ma

szansę przejść do etapu tożsamości dojrzałej (osiągniętej), w której podejmuje zobowiązanie odnośnie do tego, kim chce być i co robić w życiu oraz czym się kierować w dalszym postępowaniu. Osiągnięcie dojrzałej struktury tożsamości pozwala na dokonywanie rozsądnych wyborów i konsekwentne realizowanie planów. Współczesne badania dowodzą, że kształtowanie się tożsamości jest procesem dłuższym niż wcześniej zakładano i nie kończy się w okresie dorastania (Bardziejewska, 2004).

Jednym ze środków do osiągnięcia przez adolescentów ważnych celów rozwojowych, a w konsekwencji dojrzałości, są zachowania ryzykowne (Jankowiak, 2017; Jankowiak, Wojtynkiewicz, 2018). Można je zdefiniować jako działania podejmowane w okresie adolescencji, które mają na celu sprostanie wyzwaniom rozwojowym, a ich wybór zależy od tego, jakimi zasobami dysponuje jednostka oraz w jaki sposób poradziła sobie z wyzwaniami wcześniejszych etapów życia. Zachowania ryzykowne stanowią formę adaptacji, ale także mają na celu określenie siebie, swojego miejsca w świecie, wśród rówieśników i dorosłych – mogą więc być formą autokreacji. Jankowiak (2017) podzieliła funkcje zachowań ryzykownych młodzieży na progresywne i regresywne. Zachowania ryzykowne spełniające funkcje progresywne mają na celu radzenie sobie z zadaniami rozwojowymi okresu dojrzewania (np. separacja od rodziców, budowanie nowych form relacji, poznanie siebie, poszukiwanie własnego miejsca w grupie, ustalenie na nowo własnych relacji z dorosłymi) oraz dostarczenie odpowiedzi na podstawowy dyalekt dotyczący tożsamości. Pomimo ryzyka, jakie niosą, wyrażają tendencje rozwojowe nastolatków. Zachowania ryzykowne spełniające funkcje regresywne motywowane są problemami, traumami i deficytami rozwojowymi, z którymi młody człowiek wkracza w nowy etap życia, gdzie czekają na niego nowe wyzwania. Młodzi ludzie próbują poradzić sobie z przeszłością w obliczu aktualnych zmian rozwojowych, podejmując zachowania ryzykowne. Tak motywowane zachowania ryzykowne lokują te osoby coraz bliżej obszaru psychopatologii. Z tego powodu przy ocenie konkretnych zachowań adolescentów oraz podczas podejmowania decyzji o najbardziej optymalnych formach interwencji nie wystarczy samo stwierdzenie wystąpienia np. złamania prawa, konieczne jest ustalenie przyczyny tego zdarzenia oraz wyjaśnienie jego okoliczności i mechanizmu. Bonino, Cattellino i Ciairano (2005) podkreślają, że wszystkie działania młodzieży, w tym również niebezpieczne, ryzykowne czy antyzdrowotne, pełnią określoną funkcję i mogą służyć osiągnięciu osobistych celów rozwojowych. Funkcje zachowań ryzykownych można podzielić na dwa obszary. Pierwszy odnosi się do rozwoju tożsamości i obejmuje takie działania, jak: manifestowanie zachowań oznaczających dorosłość, nabycie i afirmacja niezależności, eksperymenty, przekraczanie granic, eksploracja doznań, kształtowanie

poczucia kontroli w sytuacjach niebezpiecznych, radzenie sobie z problemami czy ucieczka od rzeczywistości. Drugi dotyczy udziału młodej osoby w życiu społecznym, a więc komunikacji z rówieśnikami, współpracy i zrozumienia emocjonalnego, tworzenia z nimi więzi, naśladowania, rywalizowania czy różnicowania i sprzeciwu wobec rodziców.

W czasie procesu kształtowania się zintegrowanej tożsamości może dojść do próby wyzwolenia się spod wpływów społecznych i zaakcentowania własnej niezależności przez adolescenta poprzez przyjęcie tożsamości negatywnej (Hejmanowski, 2004). Powstaje ona jako efekt czasowej identyfikacji młodego człowieka z zachowaniami i postawami, które są w danej społeczności uznawane za szkodliwe i niepożądane. Sprzeczne z przyjętymi wzorami ról i wartościami są przeważnie zachowania polegające na ostentacyjnym manifestowaniu odmiennych, często przejawiskawionych, radykalnych poglądów (w tym również poprzez zewnętrzne symbole, odzież, fryzurę, wizerunek), zaniedbywanie nauki, wagarowanie, eksperymentowanie z alkoholem i środkami odurzającymi, działania ryzykowne i prowokacyjne, wybryki chuligańskie czy wykroczenia wobec prawa. Paradoksalnie te złe zachowania pełnią ważną funkcję w procesie kształtowania się dojrzałej tożsamości, o ile nie zostaną utrwalone, a będą jedynie epizodem, przejściowym etapem ku dojrzałej tożsamości psychospołecznej. Mogą też stanowić sposób na przewyciężenie rozproszenia i drogę do odzyskania poczucia spójności (Hejmanowski, 2004). Czasowe przyjęcie tożsamości negatywnej sprzyja rozwojowi tolerancji i gotowości do akceptowania osób prezentujących różne postawy i zachowania oraz zyskaniu dojrzałego stosunku do norm obyczajowych i prawnych dzięki możliwości odniesienia się do nich z dystansem. Warunkiem koniecznym do tego, aby tożsamość negatywna miała charakter przejściowy i rozwojowy, jest umiejętne postępowanie dorosłych (rodziców, nauczycieli oraz przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości). Utrwaleniu się tożsamości negatywnej, przyjęciu roli osoby postępującej niezgodnie z obowiązującym prawem i normami w największym stopniu sprzyjają zbyt dotkliwe i dalekosiężne sankcje stanowiące reakcje na zachowania adolescenta (Hejmanowski, 2004). Pochopne wydalenie ze szkoły czy zastosowanie restrykcji przewidzianej w prawie w odniesieniu do nastolatka może sprzyjać stygmatyzacji, przyłgnięciu negatywnej etykiety, z którą osoba o kruchej tożsamości nie będzie mogła sobie poradzić. Z drugiej strony w żaden sposób nie należy tego rozumieć jako nawoływanie do pobłażliwości i akceptowania każdego przejawu buntu i demonstracji ze strony dorastającej osoby, negatywnych zachowań i postaw nie można bowiem bagatelizować. Stanowczość i konsekwencja dorosłych oraz jasno określone reguły mogą pomóc adolescentowi przetrwać ten trudny okres i uchronić przed nadmiernie lekkomyślnym

lub niebezpiecznym postępowaniem, którego konsekwencje mogą być dramatyczne i nieodwracalne. Istotą jest rozpoznanie każdego indywidualnego przejawu zachowania niezgodnego z normami społecznymi i jego ocena w odniesieniu do bieżącej fazy rozwoju nastolatka oraz adekwatna, rozsądna interwencja.

Okres dorastania z perspektywy rozwoju mózgu nastolatka

Powszechnie w psychologii rozwojowej stanowisko, że zmiany biologiczne, z którymi musi skonfrontować się nastolatek, w konsekwencji uruchamiają złożone mechanizmy związane z obrazem samego siebie, samooceną, kształtowaniem się tożsamości i osobowości, znalazło w ostatnich latach nowe wyjaśnienia i argumenty. Dzięki postępowi medycyny i neurologii, a zwłaszcza rozwojowi nowoczesnych metod obrazowania mózgu, można podjąć niedostępne wcześniej próby wyjaśnienia zachowań nastolatków. Obrazowanie zarówno struktury, jak i funkcji mózgu osób w różnym wieku pozwala uchwycić i opisać dynamikę rozwojową oraz odnieść ją do postaw obserwowanych u adolescentów.

W latach 90-tych Giedd wraz z zespołem (1999) prowadzili badania polegające na skanowaniu mózgow dzieci, nastolatków i dorosłych. Badanie trwało ponad 20 lat, każdy uczestnik był poddawany rezonansowi magnetycznemu mózgu co 2 lata. Wykazano, że w okresie dojrzenia spada objętość korowej istoty szarej, a rośnie białej. Mills i in. (2016) potwierdzili, że objętość istoty szarej w korze mózgowej zwiększała się w okresie dzieciństwa, osiągając najwyższą wartość pod koniec tego etapu rozwojowego, a następnie spadała w okresie dojrzenia, przy czym największy spadek dotyczył kory przedczołowej. Jest ona zaangażowana w wiele funkcji poznawczych, do których należą: podejmowanie decyzji, planowanie, samokontrola, interakcje społeczne i samoświadomość. Poszczególne obszary mózgu rozwijają się w różnym tempie i w różnym wieku osiągają dojrzałość, co związane jest z wieloma czynnikami indywidualnymi i środowiskowymi. Ilość istoty szarej i białej stabilizuje się i przez kilkadziesiąt kolejnych lat pozostaje względnie niezmienna. Badania wskazują, że mózg większości osób przestaje się rozwijać przed ukończeniem czterdziestego roku życia, czyli znacznie później niż głosiły dawniejsze teorie (Blakemore, 2019). Wniosek z tych doniesień można zawrzeć w stwierdzeniu, że nie ma podstaw, aby od osoby w wieku adolescencji oczekiwać w pełni dojrzałych i racjonalnych decyzji, ocen i wyborów.

Liczba synaps w korze przedczołowej systematycznie rośnie w okresie dzieciństwa, po czym tendencja ta się odwraca. Pod koniec dzieciństwa uruchamia się mechanizm tzw. przycinania synaptycznego, czyli elimino-

wania połączeń, które zostały utworzone w nadmiarze. Połączenia niepotrzebne są usuwane, a wzmacniane te, które są wciąż wykorzystywane. Synapsy stworzone w dzieciństwie nie wyspecjalizowały się w przetwarzaniu konkretnych impulsów, więc z wiekiem okazują się nieprzydatne. W okresie rozpoczynającym się w późnym dzieciństwie i trwającym podczas dorastania obecność nadmiaru synaps wywołuje spadek wydajności różnych procesów, konieczna jest reorganizacja mózgu. Dopiero później połączenia synaptyczne przekształcają się w skuteczne sieci, zorganizowane tak, aby radzić sobie z wykonywaniem złożonych, wyspecjalizowanych funkcji (Blakemore, 2019).

Odwołując się do neuronauki, m.in. Steinberg (2010) zaproponował wyjaśnienie wzrostu liczby zachowań ryzykownych w okresie dojrzewania. Teoria ta uwzględnia działanie układu limbicznego w mózgu, czyli obszaru odpowiedzialnego za odczuwanie satysfakcji spowodowanej ryzykiem. Koncepcja zakłada, że u nastolatków układ limbiczny jest już dojrzały i wrażliwy na satysfakcję. Jednocześnie kora przedczołowa, odpowiedzialna m.in. za panowanie nad impulsami, samokontrolę i powstrzymywanie przed działaniami niebezpiecznymi, nie jest jeszcze dojrzała i będzie się rozwijać co najmniej do wczesnej dorosłości. Dochodzi do tzw. „niedopasowania rozwojowego” w dojrzałości i skuteczności funkcjonowania tych dwóch obszarów. Dorosli, ze względu na dojrzałość kory przedczołowej, zwykle znacznie skuteczniej potrafią sobie radzić z powstrzymywaniem się od działań potencjalnie przyjemnych, ekscytujących, ale jednocześnie ryzykownych.

Podjęcie zachowań ryzykownych, jak ich nazwa wskazuje, wiąże się z niebezpieczeństwem niepowodzenia i porażki. Towarzyszą im też przeciwstawne emocje, takie jak żal lub ulga. Określane są one jako emocje kontrfaktyczne, ponieważ wymagają rozważenia alternatywnego rozwiązania czy zastanowienia się nad tym, co mogło się stać wskutek podjętej decyzji, ale się nie stało. Kiedy po raz kolejny osoba znajduje się więc w sytuacji wymagającej wyboru, przewiduje, co się może wydarzyć i na podstawie wcześniejszych doświadczeń stara się postawić na rozwiązanie, które pozwoli uniknąć uczucia żalu i rozczarowania (Blakemore, 2019). Baird (2004) sugeruje, że umiejętność myślenia kontrfaktycznego o skutkach decyzji w okresie dojrzewania wciąż się rozwija. Oznacza to, że nastolatki rzadziej porównują potencjalne skutki podejmowanej właśnie decyzji z wcześniejszymi doświadczeniami i towarzyszącymi im emocjami. Młodzież w okresie dorastania wykazuje też większą niż dorośli tendencję do osiągania natychmiastowej gratyfikacji, co sprzyja podejmowaniu ryzyka. Dopiero w miarę stopniowej poprawy kontroli impulsów od dzieciństwa po wczesną dorosłość skłonność do wybierania szybkiej nagrody spada (Scheres, 2006).

Steinberg (2009) postuluje, że odkrycia dotyczące nastoletniego mózgu powinny być uwzględniane w sprawach sądowych dotyczących tej grupy wiekowej. Nieletnich należy traktować inaczej niż dorosłych po pierwsze dlatego, że ich mózg się stale rozwija i ma większe możliwości zmiany, po drugie prawidłowością rozwojową jest, że nastolatki częściej działają pod wpływem impulsu i podejmują zachowania ryzykowne, zwłaszcza w gronie rówieśników. Moffitt (1993) dodaje, że mózg osoby dojrzewającej jest plastyczny, a większość nastolatków wykazujących zachowania niezgodne z normami i prawem po osiągnięciu dorosłości nie popełnia przestępstw.

Podjęcie zachowań ryzykownych zwykle oceniane jest negatywnie jako przejaw niedojrzałości i impulsywności. Istnieją jednak interesujące badania wskazujące na związek pomiędzy podejmowaniem ryzyka w okresie dorastania a sukcesami zawodowymi w dorosłości. Badania prowadzone w Szwecji objęły ponad trzydzieści lat życia około tysiąca osób, począwszy od dziesiątego roku życia. Wykazano, że łamanie zasad w okresie dojrzewania (przebywanie wieczorem poza domem bez pozwolenia, ściąganie na egzaminie, upijanie się i drobne kradzieże) wiązało się z karierą w przedsiębiorczości u dorosłych mężczyzn. Według jednej z hipotez wyjaśniających pewien stopień ryzykanctwa może nieść korzyści przystosowawcze (Knoll, Magis-Weinberg, Speekenbrink, Blakemore, 2015).

Nieletni w polskim systemie prawnym

Podczas kongresu ONZ poświęconego problemowi przestępczości, który odbył się w 1955 r. w Genewie, opracowane zostały cztery postulaty wyznaczające ramy postępowania dotyczące profilaktyki i niedostosowania społecznego nieletnich. Stwierdzono, że organ rozpatrujący sprawy nieletnich nie może mieć charakteru sądu karnego (postulowano odejście od oceny zachowania nieletniego w oparciu o kryterium popełnionego czynu i winy). Postulowano też maksymalne zindywidualizowanie podejścia do nieletniego (celem postępowania ma być nie karanie, a zmiana postawy osoby, a ta może zależeć od licznych, niepowtarzalnych okoliczności). Ponadto orzekanie i stosowanie środków wobec nieletnich powinno odbywać się na czas nieokreślony z góry, a ich zakończenie powinno wynikać z osiągnięcia założonego celu. Środki te powinny być również modyfikowane w zależności od konkretnej sytuacji i potrzeb (Strzembosz, 1985; Grześkowiak, 1986). W połączeniu z powyższymi zaleceniami pozostawały również kwestie związane z próbą określenia przez ustawodawców w różnych krajach ścisłej granicy wieku, poniżej którego osoba popełniająca czyn prawnie zakazany nie może stanąć przed sądem karnym. Obowiązywały dwa równoległe nurty w podejściu do problematyki nieletnich (Stanowska,

Walczak-Żochowska, Wierzbowski, 1983). W pierwszym, który można określić ochronnym, koncentrowano się na zabezpieczeniu społeczeństwa przed przestępczością i patologią społeczną ze strony dzieci i młodzieży. Drugi nurt – opiekuńczo-wychowawczy – bliższy był nowym postulatom i zakładał wypracowanie konstrukcji prawnych, które umożliwiłyby opiekę oraz wychowanie nieletniego ujawniającego różne formy i nasilenie niedostosowania społecznego. Istotną kwestią stała się zmiana filozofii postępowania z młodym człowiekiem zagrożonym patologią i przestępczością poprzez wcześniejsze, wyprzedzające podjęcie interwencji. Przyjęto założenie, że dziecku należy przede wszystkim pomóc, ponieważ zostały naruszone sfery ważne dla jego prawidłowego funkcjonowania, u podłoża których często leżą czynniki zewnętrzne w nikłym stopniu od niego zależne. Kierunek ten został również podjęty w Polsce, stopniowo zmieniając się sposób podejścia do osób w wieku dorastania prezentujących zachowania odbiegające od przyjętych norm. Powstawały kolejne projekty przepisów, od takich, które można określić jako represyjno-odwetowe (w latach 1950–1956), poprzez uwzględniające nierepresyjne reagowanie na przejawy demoralizacji i doceniające rolę profilaktyki (do końca lat 70-tych), aż do ostatecznego opracowania postulatów i nadania im formy ustawy pozostającej w zgodzie z nurtem wychowawczo-resocjalizacyjnym (do 1982 r.; Harasimiak, 2001).

„Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich” została wprowadzona w życie 26 października 1982 r. i obowiązuje do dnia dzisiejszego (Dz.U. 1982 Nr 35, poz. 228). Jej przepisy stosuje się w zakresie: zapobiegania i zwalczania demoralizacji (w stosunku do osób, które nie ukończyły lat 18), postępowania w sprawach o czyny karalne (wobec osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu lat 13, ale nie ukończyły lat 17) i wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych (w stosunku do osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby lat 21). Zatem w myśl Ustawy nieletni to osoba, która nie ukończyła 18 lat. Z kolei w postępowaniu dotyczącym popełnienia czynu karnego nieletnim określa się osobę, która dopuściła się tego czynu w wieku między 13 a 17 lat. W postępowaniu wykonawczym granica wieku wynosi natomiast 21 lat. Można wyodrębnić czwartą, szczególną kategorię, do której odnosi się pojęcie nieletniości, zgodnie z którą są to osoby mające ukończone 15 lat, które popełniły jedną z wymienionych w kodeksie karnym zbrodni. Przed zastosowaniem zasad odpowiedzialności obowiązujących dorosłych należy wziąć pod uwagę zarówno okoliczności czynu, jak również cechy i poziom rozwoju sprawcy.

Górna granica nieletniości została uzależniona od typu prowadzonego postępowania (17 lat – czyn, 18 lat – demoralizacja, 21 lat – wykonanie środków). Dolna granica została ustalona tylko w odniesieniu do czy-

nu (13 lat) i wymienionej w kodeksie karnym zbrodni (15 lat). W przypadku demoralizacji ustawodawca nie określił granicznego najniższego wieku, pozostawiając możliwość podejmowania interwencji i działań profilaktycznych w chwili, gdy pojawią się pierwsze niepokojące sygnały. Jednakże przyjmując ogólnie, że demoralizacja to odrzucenie lub nieprzestrzeganie podstawowych norm moralnych, należy założyć, że poprzedzać ją musi długotrwały (udany lub nie) proces moralizacji, czyli nabywania norm i uczenia się odróżniania postępów dobrych od złych. Dlatego trudno mówić o demoralizacji w odniesieniu do dzieci młodszych, u których rozwój poznawczy, zdolność podejmowania wyborów czy zdolność kontroli własnego zachowania nie są jeszcze ukształtowane na wystarczającym poziomie (Harasimiak, 2001).

Pojęcie demoralizacji pojawia się w art. 10 Ustawy, który traktuje, że sąd rodzinny może orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym nieletniego, który dopuścił się czynu karnego, jeżeli przemawiają za tym: wysoki stopień demoralizacji sprawcy oraz okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokują resocjalizacji nieletniego. W Ustawie brak jednak definicji demoralizacji. W art. 4 wyliczono jedynie „okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego”, takie jak: naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo czy udział w grupach przestępczych.

O ile kryteria warunkujące zaangażowanie sądu w postępowanie dotyczące popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego są jednoznaczne, to sprawy dotyczące demoralizacji są bardziej złożone. Sam akt prawny nie wyznacza granicy między osobami zdemoralizowanymi, zagrożonymi demoralizacją a takimi, w przypadku których wspomniane zagrożenie nie występuje. Praktyka pokazuje również, że często wiedza i doświadczenie prawnicze są niewystarczające do dokonania oceny przyczyn, przejawów i nasilenia demoralizacji.

Ustawa oraz jej nowelizacja z 2000 r. przewidują różnego rodzaju środki, które mogą być zastosowane w postępowaniu z nieletnimi. Środki wychowawcze pozbawione są z założenia elementów represji. Mogą być orzekane na czas nieokreślony wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji oraz popełniających czyny karalne. Przy ich orzekaniu decydującym kryterium powinno być dobro dziecka. Dopuszczalne jest kumulowanie kilku środków, a zakończenie ich stosowania możliwe jest, gdy zostaną osiągnięte założone cele resocjalizacyjne lub nieletni ukończy 21 lat. Do najczęściej orzekanych środków wychowawczych należą m.in.: upomnienie, ustanowienie nadzoru odpowiedzialnego rodziców lub opiekuna, nadzór kuratora, umieszczenie

w ośrodku kuratorskim, umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Środki leczniczo-wychowawcze można orzekać, gdy nieletni popełnił czyn karalny, stwierdzono u niego niedorozwój umysłowy, chorobę psychiczną lub inne zakłócenia czynności psychicznych, nałogowe używanie alkoholu lub środków odurzających. Z kolei środek poprawczy (umieszczenie w zakładzie poprawczym) może być zastosowany, gdy zostaną spełnione wskazane warunki: popełnienie przez nieletniego poważnego czynu karalnego, ukończenie 13 roku życia, wysoki stopień demoralizacji, określone okoliczności i charakter czynu czy nieskuteczność stosowanych wcześniej środków. Dopuszczalne jest również umieszczenie w placówce osoby, wobec której nie były dotąd stosowane żadne inne środki, ale wysoce prawdopodobne jest, że nie przyniosłyby one oczekiwanych rezultatów resocjalizacyjnych. Innym rozwiązaniem jest postępowanie mediacyjne, które z założenia ma pełnić rolę środka alternatywnego, mającego na celu rozwiązanie problemu wynikłego z popełnienia czynu zabronionego i doprowadzenie do ugody między sprawcą a ofiarą.

Przez okres niemal czterdziestu lat obowiązywania Ustawy pojawiały się postulaty głoszące konieczność zmiany przepisów i podejścia do zjawisk przestępczości i demoralizacji nieletnich. Część projektów miała charakter bardziej represyjny (co uzasadniano wówczas wzrostem liczby przestępstw popełnianych przez coraz młodszych sprawców oraz nasilającą się ich brutalnością, przyspieszonym dojrzewaniem młodych ludzi oraz wcześniejszym osiągnięciem przez nich samodzielności i świadomości posiadania własnych praw). Drugi nurt zmierzał w kierunku projektów kładących nacisk na zrozumienie przez nieletniego sprawcę znaczenia krzywdy, jaką wyrządził i, w miarę możliwości, włączenie go w działalność naprawczą lub mediacyjną.

Najnowsza wersja projektu Ustawy o nieletnich opracowana przez Ministerstwo Sprawiedliwości pochodzi z 8 marca 2019 r. Zakłada, że postępowanie w sprawach o demoralizację prowadzone może być wobec osób, które ukończyły 10 lat i nie są pełnoletnie, postępowanie w sprawach o czyny karalne – wobec osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13, ale przed ukończeniem 17 lat, natomiast wykonywanie środków wychowawczych, środka leczniczego lub poprawczego – wobec osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia 21 lat. W komentarzu do projektu stwierdzono, że wyznaczenie dolnego progu wiekowego na poziomie ukończonych 10 lat w postępowaniu dotyczącym demoralizacji wynika, z faktu, iż w psychologii rozwojowej przyjmuje się, że w tym wieku życia dokonuje się w dziecku internalizacja obowiązujących norm moralnych i społecznych. Prowadzenie postępowania w sprawie o demoralizację wobec osoby, która nie jest jeszcze w stanie w pełni pojąć tych norm, wydaje się bezcelowe. Oczywiście przechodzenie

dzieci na wyższy poziom rozwoju moralnego usprawniający interwencję organów państwowych w zaburzony proces wychowawczy zależy od wielu czynników, m.in. od warunków rodzinnych. Przyjęcie dolnej granicy nieletniości uchroni najmłodsze dzieci przed stygmatyzacją, która w sposób nieunikniony wiąże się ze wszczęciem postępowania skoncentrowanego na osobie nieletniego. W razie potrzeby zachowana zostanie natomiast możliwość sięgnięcia po określone środki opiekuńcze przewidziane w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym.

W ww. projekcie zapisano, że w sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu oraz zmierniejąc w miarę potrzeby do prawidłowego spełniania przez rodziców lub opiekunów ich obowiązków wobec dziecka, uwzględniając przy tym interes społeczny. W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę jego właściwości i warunki osobiste, w szczególności wiek, stan zdrowia, poziom rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru oraz sytuację rodzinną, warunki wychowania i charakter środowiska, przyczyny i stopień demoralizacji oraz rodzaj czynu karalnego, a także sposób i okoliczności jego popełnienia.

Projekt nie definiuje pojęcia demoralizacji, co w komentarzu zostało uzasadnione tym, że pojęcie to „jest obecnie, dzięki ponadtrzydziestopięcioletniemu stosowaniu przepisów u.p.n., rozumiane w sposób jednolity i nie budzi wątpliwości zarówno w doktrynie, jak i orzecznictwie. Unikając wprowadzenia nowej, legalnej definicji pojęcia demoralizacji, w pełni przydatny będzie zatem dorobek wypracowany w literaturze przedmiotu, również dla sędziów nie będzie budzić wątpliwości, jakie zachowania stanowić będą przejawy demoralizacji, bez zbędnego zawężania rozumienia tego terminu”. Niemniej z punktu widzenia biegłych (zwłaszcza psychologów i pedagogów) istnieje zapotrzebowanie na zdefiniowanie demoralizacji i zakresu znaczeniowego tego pojęcia. Mnogość koncepcji odnoszących się do szeroko pojętej demoralizacji na gruncie nauk społecznych powoduje, że nawet w dyskusjach pomiędzy specjalistami z jednej dziedziny nie ma jednomyślności w zakresie definiowania tego pojęcia. Jeszcze większe trudności mogą pojawić się w czasie wymiany argumentów, np. pomiędzy prawnikiem a psychologiem.

Opiniowanie psychologiczne w sprawach nieletnich

Zapisy Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich stanowią, że w razie potrzeby uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości osoby, wobec której prowadzona jest sprawa (w tym oceny stopnia demoralizacji), wymagającej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej lub medycznej oraz określenia właściwych kierunków

oddziaływania, sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii specjalistycznej. Również taki obowiązek istnieje przed wydaniem orzeczenia o umieszczeniu nieletniego w placówce (np. młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub zakładzie poprawczym). Opinie psychologiczne opracowywane w sprawach nieletnich obejmują trzy zagadnienia: diagnozę stopnia demoralizacji, prognozę kryminologiczną oraz określenie wskazówek resocjalizacyjnych. Przy opracowywaniu opinii wykorzystuje się najczęściej narzędzia badawcze służące do oceny: zmiennych osobowościowych i temperamentalnych, nasilenia różnych form agresji, umiejscowienia kontroli, postaw społecznych, umiejętności i kompetencji społecznych oraz przeprowadza się testy projekcyjne, wywiad i obserwację. Wcześniej jednak niezbędne jest psychologiczne zdefiniowanie i dokładniejsze określenie znaczenia wymienionego w Ustawie terminu „demoralizacja”. Jednoznacznej i pełnej definicji tego pojęcia brakuje nie tylko w Ustawie, ale ogólnie w naukach prawnych. Wszelkie próby wyjaśnienia czym jest demoralizacja podejmowano na gruncie psychologii, pedagogiki, socjologii czy medycyny. W naukach tych często pojawia się pojęcie niedostosowania czy też nieprzystosowania społecznego. Próby zdefiniowania demoralizacji odwołują się do zaburzenia relacji pomiędzy jednostką a społeczeństwem, które przyjmują często formę konfliktu oraz zachowań naruszających obowiązujące normy. W psychologii eksponowana jest rola mechanizmów intrapsychicznych i zaburzeń związanych ze strukturą i funkcjonowaniem kształtującej się osobowości, co w efekcie prowadzi do zaburzenia relacji jednostka – otoczenie. Istotne jest, że o niedostosowaniu społecznym można mówić dopiero wtedy, gdy czynniki stanowiące przyczynę zaburzenia przyniosą skutek w postaci utrudnienia lub uniemożliwienia normalnego funkcjonowania wśród innych ludzi. Samo stwierdzenie zaburzeń w rozwoju psychicznym nie daje podstaw do wypowiedzania się o demoralizacji. Warto zwrócić jednak uwagę, że zachowania, które pierwotnie przynoszą szkodę wyłącznie jednostce, mające znamiona autoagresji lub autodestrukcji, a nienaruszające bezpośrednio jej funkcjonowania społecznego, traktować należy jako symptom niedostosowania. Niezaprzeczalne jest, że funkcjonowanie jednostki w różnych wymiarach (np. indywidualnym i społecznym, poznawczym i emocjonalnym) jest ze sobą ściśle powiązane, a przeniesienie zaburzeń z jednej sfery na drugą jest często tylko kwestią czasu. Dlatego też problemy, które nie wyczerpują znamion złamania prawa lub ustawowych kryteriów demoralizacji, z psychologicznego punktu widzenia traktowane mogą być jako potencjalne przyczyny niedostosowania społecznego i wymagać będą interwencji, pomocy i korekty. Z tego względu bardzo istotne wydaje się ciągle doskonalenie istniejących i poszukiwanie nowych metod diagnozy, szczególnie najwcześniejszych

niepokojących sygnałów, które mogą wskazywać na początki niedostosowania społecznego.

Do zagadnienia oceny stopnia nasilenia niedostosowania społecznego można podejść na dwa sposoby: odwołując się do manifestowanych objawów lub do mechanizmów odpowiedzialnych za niewłaściwy rozwój psychiczny. Pierwszy ze sposobów jest niewątpliwie łatwiejszy, niemal każdy byłby w stanie ocenić, które zachowania są zgodne, a które nie, z obowiązującymi powszechnie normami i zasadami. Jest to jednak droga na skróty, która w przypadku rzetelnej i pełnej diagnozy nieletniego jest niedopuszczalna. Jak już wspomniano w niniejszym rozdziale, kryterium czynu w przypadku nieletnich nie powinno być najważniejsze. Więcej problemów przysparza drugi sposób, czyli ocena, kto (jednostka, społeczeństwo, koledzy) lub co (warunki rozwojowe, znalezienie się w sytuacji zagrożenia) tak naprawdę odpowiada za konkretne zachowania oraz określenie stopnia nasilenia prezentowanych problemów. Dopiero głębsza analiza mechanizmów kierujących zachowaniem jednostki może być podstawą pełniejszej diagnozy. Badanie takie uwzględnia zdecydowanie więcej kryteriów oceny i analizowanych zmiennych, jednakże jest bardziej czasochłonne i może być prowadzone wyłącznie przez specjalistów. Najlepszym rozwiązaniem wydaje się uzupełniające stosowanie obu podejść i traktowanie oceny objawów jako badania wstępnego, poprzedzającego pogłębioną diagnozę. Bardzo dobrym pomysłem, który można potraktować jako ogniwo pośrednie, łączące oba opisane wcześniej sposoby określania stopnia nasilenia niedostosowania społecznego, są różnego rodzaju proste narzędzia diagnostyczne oparte na ustrukturyzowanej ocenie obserwowalnych lub łatwych do stwierdzenia przejawów zachowania i postaw młodych ludzi. Ocena tzw. czynników ryzyka zdobywa na świecie coraz większą popularność wśród psychologów, pedagogów i wychowawców zajmujących się zagadnieniem niedostosowania społecznego nieletnich. Dodatkowo w postępowaniu wykonawczym pozwala na ocenę skuteczności podejmowanych oddziaływań.

Diagnoza psychologiczno-pedagogiczna niedostosowania społecznego nie może ograniczać się do płaszczyzny behawioralnej, czyli opisu przejawów wskazujących na nieprawidłowości. Niezbędne jest uwzględnienie szerokiej płaszczyzny psychologicznej i diagnozy etiologicznej, których celem jest rozpoznanie wszystkich istotnych uwarunkowań wpływających na pojawienie się i utrwalenie dysfunkcyjnych zachowań u nieletniego (Stanik, 2007). Tak rozumiane diagnozowanie ma charakter analizy przypadku składającego się z diagnoz parcjalnych obejmujących różne fragmenty aktywności nieletniego, które są w końcowym etapie syntetyzowane i pozwalają na opisanie go w jego psychologicznym położeniu życiowym. W tak ujętym rozumieniu diagnozy należy dodatkowo uwzględnić interakcjonizm, zgodnie

z którym poszczególne fragmenty rzeczywistości psychologiczno-pedagogiczno-społecznej młodego człowieka wzajemnie oddziałują na siebie, tworząc liczne „pętle zwrotne” o charakterze współzależności. Nie stanowią one natomiast tradycyjnie pojmowanego łańcucha kryminogenezy. Jako przykład Stanik (2007) podaje współzależność, jaka zachodzi między warunkami opiekuńczo-wychowawczymi w rodzinie a udziałem adolescenta w nieprzystosowawczych grupach czy podkulturach. Niekorzystne warunki w rodzinie wpływają na jego kierowanie się w stronę osób o nieprawidłowych wzorcach i normach, co z kolei zwrótnie wpływa na pogorszenie funkcjonowania w rodzinie, a dodatkowo również w szkole. Konsekwencją takiego podejścia metodologicznego jest sytuacja, kiedy pewne przejawy niedostosowania społecznego i asocjalności, będące przedmiotem diagnozy, w zależności od przyjętych założeń mogą być traktowane jako zmienne wyjaśniające lub wyjaśniane. Takie objawy, jak np. agresywność, ucieczki z domu, picie alkoholu, z punktu widzenia diagnozy, która dotyczy wpływu warunków opiekuńczo-wychowawczych w rodzinie na niedostosowanie społeczne nieletniego, będą stanowiąc empiryczne wskaźniki. Natomiast te same objawy mogą być traktowane jako zmienne wyjaśniające dla takich przejawów niedostosowania społecznego, jak dokonywanie aktów przemocy w szkole, wymuszanie pieniędzy i innych dóbr od rówieśników czy wagarowanie (Stanik, 2007).

Diagnozowane zmienne, które pozostają we współzależności z niedostosowaniem społecznym, traktowane być powinny nie jako suma poszczególnych korelatów przyczynowych wywołujących określone skutki, lecz jako psychospołeczny mechanizm, który determinuje styl życia nieletniego. W rozważaniach metodologicznych Stanik (2007) proponuje odwołanie się do konstruktów pojęciowego stylu życia rozumianego jako zespół codziennych obserwowalnych zachowań, specyficznych dla danej jednostki w danym czasie, włączając do niego również zespół wartości ukierunkowujących aktywność danej osoby będących efektem samodzielnego wyboru. W ujęciu tym styl życia składa się ze skryptów, tj. nawykowych sekwencji działań. W bardziej uszczegółowionym znaczeniu skrypt ten jest schematem poznawczym będącym umysłową reprezentacją zdarzeń, działań lub ich ciągów, stanowiącym zarówno strukturę poznawczą (służącą rozumieniu i pamiętaniu zdarzeń), jak i wykonawczą (zawierającą gotowe schematy działania). W odniesieniu do nieletnich schematy poznawcze mają bardzo istotne znaczenie diagnostyczne, bowiem pozwalają ukazać, w jak nieprawidłowy i asocjalny sposób spostrzegane są własne obowiązki, zadania oraz otaczające relacje społeczne i instytucjonalne, związane np. ze szkołą (Stanik, 2007). W finalnej diagnozie niedostosowania społecznego należy brać pod uwagę zarówno asocjalne, jak i prosocjalne skrypty tworzące swoisty dla nieletniego

styl życia. Uwzględniając w postępowaniu diagnostycznym szeroki zakres zmiennych behawioralnych i zmiennych podmiotowych, uzasadnione jest zwrócenie uwagi na istotne rozwojowo i aktualne w fazie adolescencji obszary aktywności nieletniego, takie jak:

- Objawy niedostosowania, demoralizacji, asocjalności, np. agresywność, wrogość, brak odpowiedzialności, lekkomyślność, ucieczki z domu, wagarowanie, włóczęgostwo, popełnianie wykroczeń przeciw prawu, a także rodzaj popełnianych przestępstw, samookaleczanie, konflikty z rówieśnikami i dorosłymi, picie alkoholu, narkotyzowanie się czy nieodpowiedzialność seksualna.
- Funkcjonowanie nieletniego w rodzinie. Efekty edukacyjno-wychowawcze osiągnięte przez nieletniego, a także aktywność kulturalna poza szkołą (zainteresowania, hobby itp.). Aktywność w grupach rówieśniczych lub/i grupach podkulturowych (z uwzględnieniem celów, wartości, norm grupy). Sposób wykorzystania czasu wolnego.
- Praca (dotyczy osób podejmujących się chociaż dorywczego zarobkowania), jej rodzaj, sposób zarabiania, ilość czasu poświęcanego na pracę zarobkową.
- Konsumpcja dóbr i usług (rozsądek w gospodarowaniu pieniędzmi).
- Utrzymywanie higieny osobistej (czystość, schludność, zachowania związane z dbaniem o własne zdrowie).
- Ubiór (jego dostatek lub niedostatek, przesadne dbanie o modę lub przesadna abnegacja).
- Rytm życia (ilość czasu poświęcana na naukę, wypoczynek, prace domowe czy działalność związaną z realizowaniem zainteresowań).
- Sytuacja psychologiczna (zadowolenie z siebie i życia, orientacja życiowa, aspiracje, osoby najważniejsze w życiu, możliwość otrzymania wsparcia, odporność psychiczna, plany na przyszłość związane z życiem zawodowym i rodzinnym itp.).

Powyższy schemat pozwala opisać i nazwać rodzaj stylu życia charakterystyczny dla konkretnego nieletniego, co umożliwi diagnoście porządkowanie danych osobowościowych i behawioralnych. Takie ujęcie pozwala na wykazanie znaczenia poszczególnych zmiennych w procesie i utrwalaniu się nieprawidłowego stylu życia nieletniego, który odpowiada za jego stopień zdemoralizowania i podwyższone ryzyko popełnienia przez niego przestępstw.

Wykorzystywany w Instytucie Ekspertyz Sądowych model i schemat opiniowania w sprawach nieletnich uwzględnia złożoność i wielowymiarowość diagnozowania psychologicznego w tego typu sprawach. Po otrzymaniu postanowienia zawierającego pytania i problemy do wyjaśnienia pierwszym zadaniem zespołu biegłych jest przełożenie problemu prawnego na język współczesnej psychologii. Drugi etap obejmuje dokładne za-

poznanie się z całością dostępnego materiału, a w przypadku stwierdzenia jego niedostatku – zwrócenie się do organu zlecającego o uzupełnienie. Posiadając wstępną wiedzę na temat sprawy (w tym okoliczności wszczęcia postępowania, informacji na temat rozwoju nieletniego, ewentualnych problemów zdrowotnych, informacji o sytuacji rodzinnej i warunkach wychowawczych, postępach edukacyjnych, relacjach rówieśniczych, ewentualnych wcześniejszych kontaktach z wymiarem sprawiedliwości, skuteczności lub nieskuteczności wcześniej orzekanych środków itp.), zespół biegłych przystępuje do planowania badania, tj. ustalenia, kto powinien w nim uczestniczyć. Oczywiście jest, że będzie to nieletni. Niemal zawsze istnieje również konieczność zaproszenia rodziców i/lub obecnych opiekunów (np. rodziców zastępczych, wychowawcy lub pedagoga z placówki) w celu uzyskania czy uzupełnienia informacji zawartych w aktach sprawy w odniesieniu do historii życia nieletniego i jego aktualnej sytuacji, w tym szeroko rozumianych przyczyn i przejawów niedostosowania społecznego (Czerederecka, Gierowski, Jaśkiewicz-Obydińska, Wach, 2017). Przygotowanie do badań obejmuje też takie czynności, jak wybór miejsca badań, zaplanowanie czasu, ustalenie zakresu zastosowanych metod, technik i narzędzi diagnostycznych.

Wywiad z nieletnim i opiekunami obejmuje takie zagadnienia, jak:

- Próba ustalenia lub wykluczenia deficytów o podłożu biologicznym (czynniki genetyczne, urazy, zaburzenia wrodzone lub powstałe w ciągu życia, powodujące uszkodzenie układu nerwowego i deficyt funkcjonowania w różnych sferach).
- Ocena warunków wychowawczych (pod kątem zaspokajania potrzeb rozwojowych dziecka, ewentualnych zaniedbań i nadużyć ze strony opiekunów lub innych osób, wzorców postępowania, występowania nałogów i innych nieprawidłowości w rodzinie, oceny atmosfery wychowawczej i więzi emocjonalnych z najbliższymi czy postaw wychowawczych opiekunów).
- Przebieg edukacji (sukcesy i porażki edukacyjne, występowanie trudności związanych z nauką i problemami wychowawczymi).
- Wpływ rówieśników na funkcjonowanie nieletniego (relacje z rówieśnikami, wzory postępowania w środowisku rówieśniczym, ewentualne konflikty interpersonalne i sposoby radzenia sobie z nimi, odrzucenie przez rówieśników, bycie sprawcą lub ofiarą przemocy rówieśniczej, posiadanie autorytetów, sposoby zabiegania o akceptację, potrzeba wyróżnienia się, ewentualne kontakty ze zdemoralizowanymi rówieśnikami, relacje z nauczycielami, stosunek do nauki i obowiązków).
- Opis i ocena rozwoju nieletniego (kształtowanie się tożsamości, osobowości, samooceny, obrazu samego

siebie, samokontroli, system wartości, plany życiowe, odporność na niepowodzenia, sposoby radzenia sobie z frustracją i problemami).

- Przejawy nieprzystosowania w historii życia nieletniego (nasilenie zachowań nieprzystosowawczych i postawa wobec nich, sposoby reagowania na próby korekty i pomocy).
- Posiadane zasoby psychiczne i społeczne.

Badanie nieletniego obejmuje obserwację, wywiad i rozmowę psychologiczną oraz przeprowadzenie badań testowych w celu ustalenia: poziomu rozwoju poznawczego i ewentualnych deficytów w tym zakresie, obrazu samego siebie, uznawanego systemu wartości, rozumienia norm moralnych i prawnych oraz konsekwencji własnego postępowania, umiejętności planowania, przewidywania i odraczania gratyfikacji, kontrolowania popędów i emocji, poziomu rozwoju emocjonalnego i moralnego, hierarchii potrzeb, relacji społecznych. Jednym z celów badania jest również udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy istnieją wskazania do poszerzenia diagnozy, np. o badania psychiatryczne lub neurologiczne.

W badaniach psychologicznych nieletniego wykorzystuje się szeroki repertuar metod i testów diagnostycznych, wśród których warto wymienić: niespecyficzne, służące do badania kształtującej się osobowości i ewentualnych zaburzeń w tym zakresie, specyficzne do badania wybranych procesów psychicznych (np. możliwości intelektualnych, nasilenia lęku, poziomu agresji, skale temperamentu, itp.), arkusze do oceny czynników ryzyka i czynników ochronnych (związanych z szacowaniem prawdopodobieństwa wystąpienia określonych nieprawidłowości w przyszłości), techniki otwarte (np. bazujące na rysunku lub opowiadaniu historyjek) oraz projekcyjne (wykorzystujące materiał niejednoznaczny).

Dopiero łączne wykonanie wszystkich opisanych powyżej elementów diagnozy może pozwolić na pełne i odpowiedzialne udzielenie odpowiedzi na pytania sądu. Ocena przyczyn i przejawów demoralizacji umożliwia wypowiedzenie się na temat bieżącego etapu rozwoju nieletniego i towarzyszących mu ewentualnych trudności. Jednakże poprzestanie na tym etapie jest niewystarczające i niesatysfakcjonujące dla organu procesowego. Kompletna diagnoza nieletniego musi zawierać prognozę kryminologiczną, czyli wskazanie najbardziej prawdopodobnych kierunków rozwoju występujących w danym momencie zaburzeń i nieprawidłowości. Konieczne jest wskazanie, czy mają one charakter rozwojowy, przemijający, czy też zostały już na tyle utrwalone, że ich korekta będzie wymagała złożonych oddziaływań resocjalizacyjnych. Niezmiernie istotne jest również wskazanie mocnych stron nieletniego oraz wszystkich czynników występujących po jego stronie, jak i po stronie osób z jego otoczenia, które mogą być wykorzystane w oddziaływaniach korygujących. Ograniczenie diagnozy wyłącznie do tzw. diagnozy negatywnej, bez analizy

zasobów, na których można oprzeć nadzieję na pomoc, jest poważnym błędem. Opracowanie wskazówek resocjalizacyjnych uwzględniających wszystkie powyższe okoliczności jest ostatnim etapem pracy zespołu biegłych i w zwartej formie powinno być zawarte we wnioskach końcowych opinii.